

ELS PRIMITIUS ORIGENS I DESENROTLLAMENT DEL TÍTOL DE SANT CLEMENT DE ROMA

En la II^a regió augustea de Roma, en la vall existent entre les dues col·lines de l'*Oppius* i el *Coelius*, és ben coneguda la basílica titular de Sant Clement, al flanc de la via de San Giovanni in Laterano que va des de la plaça d'aquesta basílica, catedral de Roma, fins a la vall on s'aixeca el Colosseu. La basílica actual de Sant Clement tothom l'havia creguda d'època constantiniana fins a la meitat del segle passat, quan les grans descobertes i excavacions esdevingudes en el seu subsòl, a partir de l'any 1858, evidenciaren que aquella no era sinó una construcció nova feta pel cardenal Anastasi i consagrada al culte a 26 de maig de 1128 (1).

El P. Mullooly, aleshores prior dels dominicans irlandesos que encara avui la posseeixen, tingué la fortuna de descobrir i excavar una basílica més gran, a 4 m. sota l'actual, l'absis de la qual reposava sobre les voltes d'un edifici del s. I, en el qual, des de primeries del s. III, s'havia establert un santuari per al culte de Mitra (2). La basílica descolgada era, doncs, la que responia a l'època constantiniana, i com que ella conservava tradicionalment una memòria del papa Sant Clement de l'edat postapostòlica, la qual no podia basar-se en el seu sepulcre, sinó en un fet personal del Papa per haver tingut allí la seva casa o l'indret on reunia els fidels, s'admeté absolutament que les restes de l'edifici del s. I, dessota l'absis, eren les mateixes que compongueren la *domus Clementis*, o bé el mateix indret on tingueren lloc les *Sacra Sinaxis* a la fi del s. I, sobre el qual passades les persecucions s'edificà la basílica (3).

(1) ARMELLINI, *Le chiese di Roma*, 2.ª ed. Roma, 1891, p. 124-135. — MARUCCI, *Les basiliques*, 2.ª ed. Roma, 1909, p. 287-308. — *Dictionnaire d'arch.* de CABROL, art. *Saint Clément*.

(2) MULLOOLY, *Saint Clement pope and martyr and his basilica in Rome*, Roma, 1869, 2.ª ed. 1873. — NOLAN, *The basilica of San Clemente in Rome*, Roma, 1910, 2.^a ed. 1914, vid. p. 223-251. 3.^a ed. 1925. — CUMONT, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles, 1896, I p. 60. II p. 205.

(3) DE ROSSI, *Primi origini della basilica di S. Clemente* en *Bulletino d'Arch. Crist.*, Roma, 1863, p. 25-31, 39. — ID. *I monumenti scoperti sotto la basilica di S. Clemente studiati nella loro successione stratigrafica e cronologica* en *Bulletino d'Arch. Crist.*, Roma 1870, p. 129-168.

La presència, però, del santuari del culte oriental de Mïtra, al qual s'ordenava també l'habilitació de les cambres veïnes, imposava un greu problema contra la identificació total de la propietat cristiana, tradicional en aquells ambients. Es donà com a solució que la possessió cristiana des dels orígens, a causa d'una confiscació de les tantes que tingueren lloc en l'era de les persecucions, hauria pogut passar a mans d'un propietari pagà que hi establí el culte mitríac, i que quan Constantí retornà a l'Església els béns confiscats, aquest lloc passà de bell nou a mans dels cristians que s'apressaren a construir-hi la basílica, omplint de terra el santuari de Mïtra i aparedant-ne l'ingrés (4).

La solució, preemptòria, i fins ara única en el present estat de les coses, no prengué en consideració el valor tradicional del *Titulus Urbis* amb què es caracteritzà i vingué sempre anomenat l'indret litúrgic de Sant Clement, potser remuntant fins al mateix s. III, quan precisament en comptes d'un lloc cristià s'hi feu el santuari pagà. El caràcter de *Titulus* importava un lloc oficial de reunió on els fidels acudien a celebrar l'eucaristia sota la jurisdicció pròpia dels preveres. A finals del s. IV els títols urbans eren fixats en nombre de 25 a Roma, però la majoria d'ells portaven una ascendència anterior, l'origen oficial de la qual es pot assenyalar com establert en el s. III (5).

Malauradament, en l'estudi de la qüestió de Sant Clement no es podia arribar més enllà pel sol camí de les fonts literàries. Els monuments en ells mateixos hi eren en certa contradicció, i calia rependre tot el material sota un examen acurat, per tal de trobar exactament la vertadera posició de les coses. Trameto el lector a l'estudi detallat de tots els elements monumentals suara publicat (6), perquè seria innecessari repetir aquí tot l'examen. Em proposo solament donar les conclusions raonades, tal com provenen del mateix estat complexiu dels monuments, per a tractar només aquí l'estudi del desenrotllament i dels orígens del títol.

Les restes de l'edifici antic, sobre la volta de les quals vingué aixecat l'absis de la basílica, es troben, per tant, en el tester d'aquesta, de manera que la paret que tanca les tres naus és el mateix mur exterior del predit edifici, el qual mur fou esbotzat just per a donar l'obertura de l'absis en el pla superior (fig. 1). Des de la descoberta es conegueren les cambres *AB* amb l'escala antiga, el vestibul *E* del santuari de Mïtra *K* i la cambra *F* demés dels corredors intermedis *CDIH* i la cambra *G* trobada des-

(4) DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, Roma, 1870, p. 166.

(5) DUCHESNE, *Notes sur la topographie de Rome au moyen-âge.* — 2. *Les titres presbytéraux et les diaconies en Mélanges d'arch. et d'hist.*, 1887, p. 17 ss. — GRISAR en *Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter*, Freiburg i. Br., 1901, v. I, p. 146-152. — KIRSCH, *Die römischen Titelkirchen im Altertum*, Paderborn, 1918. LANZONI, *I titoli prebiterali di Roma antica nella storia e nella leggenda*, en *Rivista d'Arch. Crist.* 2 (1925) 195-257.

(6) E. JUNYENT, *La primitiva basilica di S. Clemente e le costruzioni antiche circostanti* en *Rivista d'Arch. Cristiana*, Roma, 1928, fasc. 3-4.

prés d'uns treballs fets en 1914, quan s'eixugà l'aigua que envaïa tots aquests subterranis. He pogut constatar exactament que el corredor girava entorn del santuari de Mitra *K* i que a aquestes restes d'un edifici pertanyien clarament les quatre cambres *LMNO*, de les quals mai ningú no havia parlat i que estan en una mateixa correspondència de nivell, de posició i d'estructura amb les altres, solament a uns 6 metres de distància, assenyalant el límit de l'edifici per manca de tota comunicació en el mur exterior. És més encara: en l'altre cantó, unes cambres desconegudes *PQRST*, estan al nivell superior de la construcció, immediatament sobre la volta de les parts inferiors plenes de terra, i assenyalen el tercer límit d'un edifici privat grandíols, d'un perímetre rectangular d'uns 40×28 metres.

Aquest edifici, del qual coneixem, doncs, una bona part de la planta baixa, a 10 metres actualment sota terra, i una part també del seu pis superior, va ésser construït vers les darreries del s. I, tal com demostra la tècnica de la construcció. Era una magnífica casa privada d'alguna noble família, la qual a principis del s. III sofrí algunes reparacions i adaptacions, sobretot en la sala central de la planta baixa *K*, on s'establí el santuari de Mitra, segurament al bell dessota d'un atri o peristil del pis superior, del qual és molt probable que en provingués la inscripció d'una edícula (7) que ens donaria els noms de *Rufinus* i *Lupercilla*, propietaris de la casa en l'època d'aquestes reformes.

És molt curiós que la basílica es desenrotllà tota al seu flanc a l'alçada del pis i només hi introduí l'absis a dintre. El mur extern del nostre edifici no tingué per aquest cantó altres obertures que algunes petites finestres, donant a un espai buit de 0'80 m. d'amplada, limitat per un altre mur que li corria paral·lel. Aquest mur, de grans carreus de pedra que suporta un petit arc botant, en tota sa llargada, contra el mur extern de l'edifici, venia continuat amb un mur de maons que s'unia intimament amb els dos murs laterals de la basílica, el qual fou suprimit en el seu tester quan aquesta es féu, per anar a cercar, com a fons, el mur exterior de l'edifici del costat i per introduir-hi l'absis. Part d'aquest mur suprimit va quedar enclòs dintre les pilastres *s o, t p*, que formaren les columnates internes.

Això corrobora plenament la independència entre dos edificis diversos i veïns, dels quals el segon ve assenyalat pel perímetre de l'aula de la basílica. Les parets laterals d'aquesta presenten unes parts regularíssimes fetes de maons que s'unien amb el mur suprimit i amb els murs *d d, c*, que han restat en l'ingrés. Mai ningú no hi ha parat un esment especial, per notar que llur tècnica constructiva ens porta almenys cap a la primera meitat del s. III i es veu evidentment que formen el perímetre d'un edifici preexistent

(7) DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, Roma, 1870, p. 134.

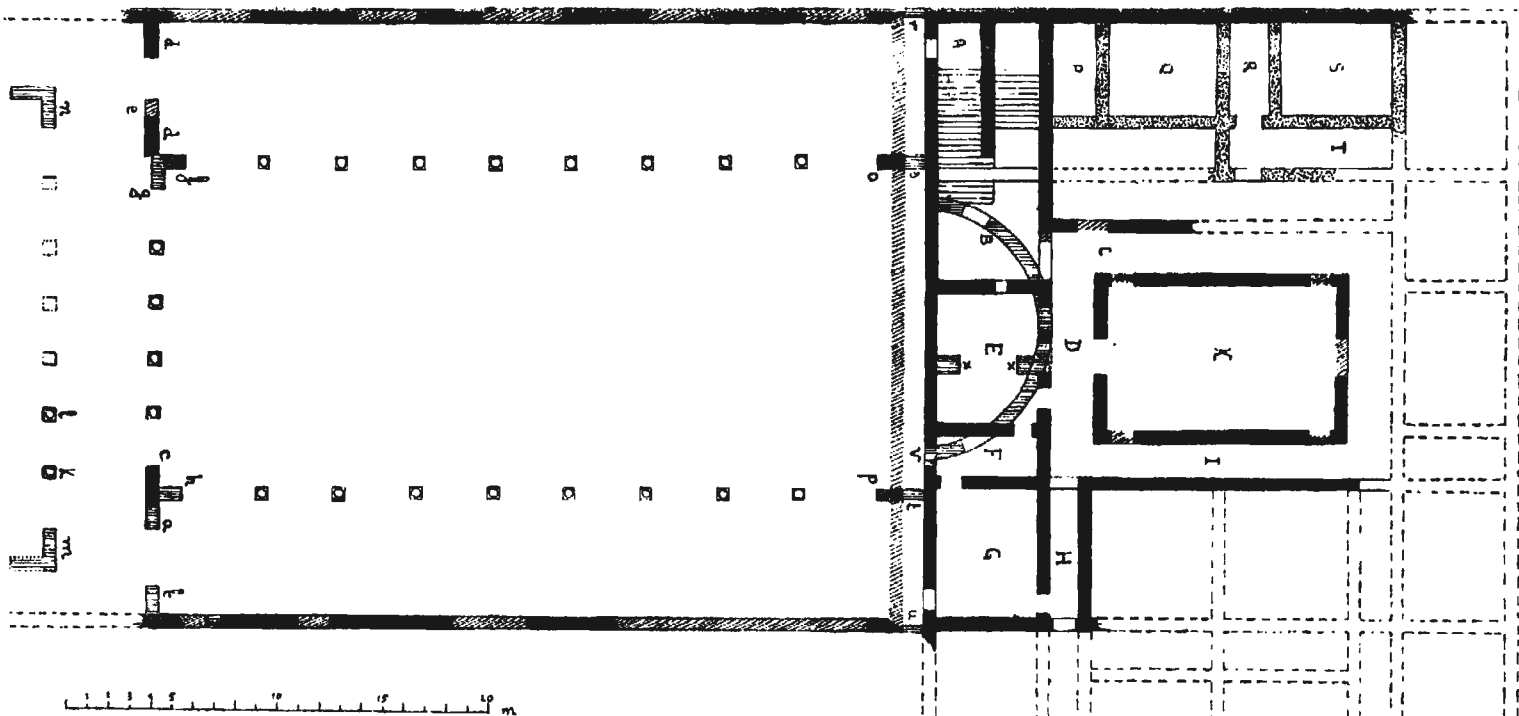

FIG. 1. — *Planta general dels monuments de la basílica sota Sant Clement.* Les lletres majúscules de A fins S comprenen l'edifici del s. I on s'implantà el mitreu en K: els traços en negre indiquen els murs en la planta baixa; els puntejats, els murs en el pis superior; els ratllats //// les reformes fetes en el s. III.

Les lletres minúscules comprenen l'edifici independent on es desenrotllà la basílica al nivell del pis superior de la casa veïna on introduí l'absis: els traços en negre indiquen les restes d'una construcció preexistent; els ratllats //// les parts suprimides o reomplertes en fer-se la basílica; els ratllats |||| les juxtaposicions aportades per la basílica en el seu últim desenrotllament.

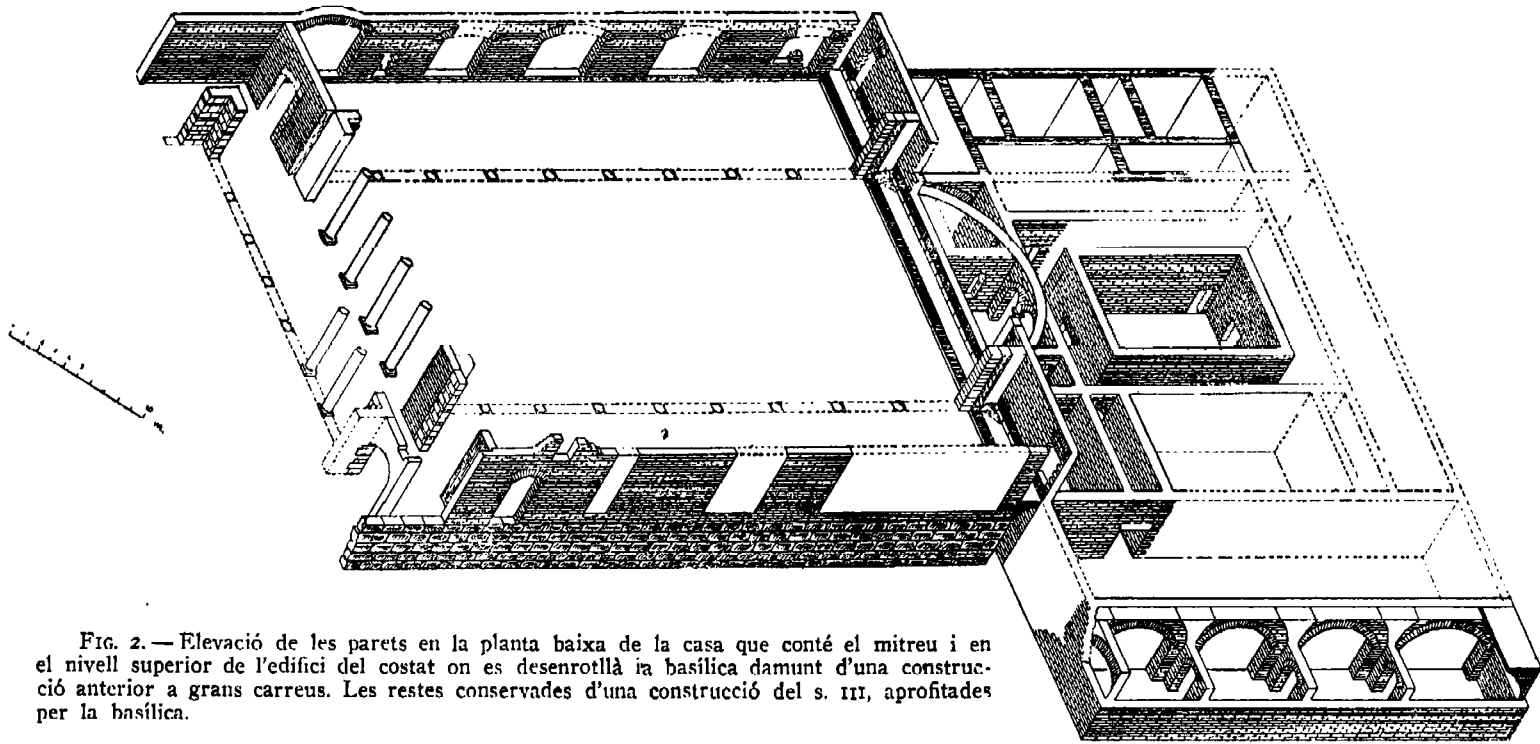

FIG. 2. — Elevació de les parets en la planta baixa de la casa que conté el mitreu i en el nivell superior de l'edifici del costat on es desenrotllà la basílica damunt d'una construcció anterior a grans carreus. Les restes conservades d'una construcció del s. III, aprofitades per la basílica.

que fou aprofitat quan es construí la basílica. Originàriament, com es veu en diversos punts, presentaven unes obertures, esvorancades i reomplertes de material en fer-se la basílica, les quals és molt probable que fossin una sèrie de finestres donant a l'exterior, almenys en la paret de la nau esquerra que corria paral·lela a un carrer antic, de la mateixa manera com aquelles que es veuen encara en la façana de la casa del *titulus Bizantis*, aprofitada també pel senador Pammachi quan construí la basílica dels Sants Joan i Pau, a Roma, vers l'any 410 (8).

El fet és, doncs, que la nostra basílica es desenrotllà tota en aquest edifici, excepte l'absis que l'introduí en l'edifici del costat. D'ell aprofità solament les parets externes del seu perímetre, abatent totes les altres intermèdies a fi d'obtenir la gran aula; omplí les obertures, en alguns indrets reforçà els murs *a. b. e.*, prolongant-los en l'espai buit entre els dos edificis *r. s. t. u.*, i poca cosa més aportà de nou a la planta, llevat de les dues columnates divisòries de les naus.

És una mica difícil de determinar amb exactitud la data d'aquest esdeveniment. Si s'examinen en detall tots els elements que formaven aquesta construcció, que ha arribat als nostres dies després d'ésser colgada a finals del s. XI, no s'hi veu pas una unitat bàsica com responent a una empresa única d'estructura i estil. Justament entre les restes d'un edifici del s. III que s'hi aprofità, i la mateixa basílica tal com se'ns presenta, hi ha algunes altres restes bastant característiques que hi demostren una època intermèdia i que hi semblen assenyalar ja una basílica de forma més continguda, que no ultrapassà mai el perímetre de l'edifici on es desenrotllava. Aquestes restes venen assenyalades pels pilans *o p*, darrera els quals es conservà una porció del mur de l'edifici suprimit, els quals en determinaren la conservació perquè ja existien suportant alguna cosa; igualment per l'altre pilar *f* darrera el qual també fou tallat més tard el mur de l'edifici preexistent; afegim a això la presència d'una columna que en una època antiga fou trencada i, reposada a lloc, es lligà amb grapes de ferro. La posició d'aquests elements ens indica la figuració d'una gran aula de basílica, dividida en tres naus, preexistent a la forma actual i la qual sofrí una gran ruïna que originà una restauració molt forta. Això ens explica que, en la seva forma actual, la basílica ofereixi tanta diversitat de columnes i capitells i fins la presència d'un àbac rudimentari, al costat dels fets explícits d'anar a cercar en l'edifici del costat uns murs més sòlids pel tester i l'absis, i d'aprofitar en l'ingrés de la nau central el pilar preexistent *f* per a terminar-lo en angle *g* i estendre-hi una petita columnata transversal, ensems que al davant s'aixecà el grandíol atrí segons es dedueix de les restes que en queden *k l m n*.

(8) P. GERMANO DI S. STANISLAO, *La casa celimontana dei SS. martiri Giovanni e Paolo*, Roma, 1894, p. 42, fig. 2.

Heus aquí com en la basílica que tothom creu feta en els temps de Constantí, hi ha clarament tres èpoques successives, determinades per l'edifici preexistent del s. III, per una primera adaptació basilical i pel gran desenrotllament de la basílica en la seva forma última.

En aquesta darrera època fou quan entrà en l'edifici del costat. Fins ara no hi havia tingut res a veure, però des d'aquest moment importava d'una manera certa que aquest passés en mans dels cristians. Recordem que en aquest edifici veí s'havia establert, des de principis del s. III, un santuari de Mitra. Ara bé, és una cosa admesa que les lleis imperials de proscripció dels cultes idolàtrics no foren totalment executades, sobretot pel culte a despeses privades, fins després de la desfeta d'Eugeni per Teodosi en 395, i certament fins aproximativament a aquesta data coneixem encara a Roma el funcionament d'altres mitreus (9). S'ha de creure, doncs, que els cristians no esdevindrien propietaris de la casa del costat fins que no en fos proscrit el santuari mitríac i que fins a les darreries del s. IV no en serien amos d'estendre-hi la basílica.

Per altra part Sant Jeroni, en parlar del papa Sant Clement, diu: *nominis eius memoriam usque hodie Romae exstructa ecclesia custodit* (10). Això ho escrivia vers l'any 392 i parlava d'una església que ell havia vist a Roma abans de l'any 385 en què abandonà la Ciutat Eterna. De Rossi estima que el text es refereixi a una església, no pas construïda de fresc, sinó existent de temps ha (11). ¿Seria aquesta la primera adaptació basilical que hem anotat, la qual tingué lloc potser en temps constantinians?

Per les restes d'una inscripció monumental trobades a Sant Clement i suplertes per De Rossi (12):

*Salvo SIRICIO epISCOPO ECCLESIAE sanctae
GA... PRAESBITER sancto MARTIRI clementi hoc VOLVIT dedicatum.*

tenim que en el vivent del papa Sirici (384-399) un prevere, de nom Gallus o Gabinus, hauria dedicat alguna cosa important a Sant Clement, la qual, a jutjar per una inscripció idèntica existent en la basílica titular de Santa Pudenciana feta pel mateix Papa (13), gairebé fa creure que en el nostre cas es tracti també de la commemoració monumental d'una basílica acabada de construir. No repugna en res que aquesta fos la segona, escaient-se justa-

(9) DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, Roma, 1870, p. 164 ss. — CUMONT, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles, 1896, vol. I, p. 345 ss.; vol. II, p. 93 ss.

(10) *De viris illustribus*, c. XV (Migne, *PL*, 23, col. 666).

(11) *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1863, p. 25.

(12) *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1870, p. 147-148.

(13) DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1867, p. 51-52.

ment en aquesta època la proscripció total del culte idolàtric, a partir de la qual els cristians pogueren disposar de l'edifici veí i estendre-hi la basílica. En l'any 417 una basílica certament existia: ens ho diu el papa Zòsim en una lletra que, en un concili, hi tingué el reconeixement de Celesti: *die cognitionis resedimus in sancti Clementis basilica* (14).

Però és el cas que si la basílica, tal com avui se'ns presenta, fos una construcció de finals del s. iv, hauriem d'admetre que hi fou feta a causa d'una destrucció i ruïna de l'anterior, justament en uns temps en què no sabem res de reparacions i que en canvi són característics per l'activitat constructiva. És a principis del s. vi, en l'època que va d'Hormisdas (514-523) a Joan II (533-535), ja des que el darrer era prevere de Sant Clement amb el nom de Mercuri, en la qual en la nostra basílica es produí el fet d'una renovació de l'altar, seguida de la construcció de la *schola cantorum*. S'han conservat multitud de restes que ens donen les dates (15). Uns treballs semblants podrien ésser precedits d'una restauració de la basílica que ens hauria donat efectivament la segona. La diversitat i les característiques dels elements emprats en la restauració semblen de fet que hàgim d'acceptar aquesta època. La primera adaptació basilical seria potser l'obra del papa Sirici, a finals del s. iv, quan trobem que es construeixen les basíliques titulars. Això, si no és objectivament cert, almenys comporta tots els graus de versemblança.

L'església, doncs, que segons Sant Jeroni existia en el s. iv, i que ell veié abans del pontificat de Sirici, la qual ja abans, en una inscripció incisa, a mitjans d'aquell segle, en un collar d'esclau fugitiu, venia anomenada *dominicum Clementis* (16), s'havia de contenir certament en l'edifici on es desenrotllà després la basílica i potser estava encara en íntima relació amb aquelles restes d'una construcció del s. iii que es veuen conservades en els murs perimetrals (fig. 2).

Aquestes parts que avui es presenten tan maltractades no ens poden pas, per dissort, dir clarament a quina manera de construcció responguessin. Certament que estaven flanquejades d'obertures, però el cas curiós a constatar és que pels llargs espais laterals, ben visibles, no es veu cap traça de murs intermedis que s'hi relliguessin. ¿Com deuria coordinar-se, doncs, el seu interior? Certament que per a sostenir la coberta, a volta o a plafó, ha-

(14) O. GUENTHER, *Epist. imper. pontif.*, coll. Avellana, I, 29.

(15) L'epistol de l'altar diu: *Altare tibi Deus salvo Hormisda papa, Mercurius pb. cum sociis offert*; i el collarí d'un dels capitells del cibori repeteix: + *Mercurius pb. Scē. Ecclesiae romanae servus Dni.* (MULLOOLY, *Saint Clement*, etc., 1.ª ed., p. 281; DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1870, p. 143, tav. X-XI). Aquest prevere Mercuri, titular de Sant Clement, segons una inscripció existent a Sant Pere in Vinculis, fou més tard el papa Joan II (MARUCCI, *Les basíliques*, 1902, p. 257 i 313) i el monograma del seu nom papal fou esculpit en relleu en mig de les peces dels cancells que formaren la *schola* i que avui es troben en la de l'església superior (DE ROSSI, *id. id.*).

(16) Diu la inscripció: *Tene me quia fugi et reboca me victori excolito a Dominico Clementis* crismó. — DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1863, p. 25; 1874, p. 159.

vien d'existir alguns murs o pilastres, dels quals no havent-n'hi traces que fossin perpendiculars a les parets externes, els havien d'ésser forçosament paral·leles, o almenys convenientment repartits, dividint l'espai intern en diverses seccions en les quals es podia encabir sense dificultat una gran aula, si és que totes les seccions plegades no la formessin en certa manera. Altra-ment és bastant difícil de veure com aquells importants vestigis de construcció puguin correspondre arquitectònicament al pla exclusiu d'una casa privada, de la qual hi ha un exemple ben palès en l'edifici del costat. Afegim a això el fet que aquelles restes venerables, en tot el seu perímetre, s'aixequen com un pis superior damunt d'un edifici preexistent, almenys del s. I, conservat íntegrament fins amb les voltes que formen la superfície en la qual aquells vingueren edificats. De tal manera que es veu claríssimament que, en un edifici d'un gran palau privat, vingué una època en què s'arrasà el pis superior, no sabem per quines causes, i fou represa la construcció amb un nou edifici, les restes del qual ens queden i el qual no sembla respondre al pla d'una casa privada, abans, pel que se'n pot deduir, indica que s'hauria fet a la fi d'obtenir una gran aula. Això s'hauria escaigut envers la meitat del s. III.

No seria res d'estrany que aquest edifici fos des d'aquest moment una obra construïda pels cristians, destinada exclusivament a llurs reunions litúrgiques i pertanyent al cos social de la comunitat. Sembla que és un fet que durant el s. III els cristians edificaven vertaderes esglésies dintre els murs de Roma, de la mateixa manera que construïren els cementiris fora muralles. Encara avui no es pot assenyalar la presència de cap, però elles s'han de cercar certament en aquells indrets on la tradició i la història vindiquen l'existència secular d'un *titulus*, els orígens del qual, nebulosos o llegendaris, es poden remuntar a una alta antiguitat. El culte celebrat des del temps apostòlics en les cases privades, a mida que la comunitat cristiana anava augmentant, demanava un lloc, per a les reunions, més espaiós del que es podia trobar en les estances d'una casa. Per altra part l'organització complerta de la comunitat cristiana de Roma, que es nota ja als començaments del s. III, presentant-se com a possessora oficial dels béns col·lectius, necessaris al desplegament del culte, exigia també l'existència de llocs idonis per tal que aquest hi pogués ésser exercit, amb tots els requisits d'una litúrgia ja desenrotllada, en bé dels nombrosos fidels batejats que estaven obligats a observar-la. És un fet que en la segona meitat del s. III comencen a aparèixer, en les criptes i arcosolis dels cementiris subterranis, tota una sèrie d'escenes decoratives que ja no tenen res a veure amb la finalitat escatològica, característica essencial de la pintura cristiana cementirial des dels seus orígens. És impossible que aquesta nova sèrie de decoracions tingués els seus principis damunt dels sepulcres; per llur moviment, per llur finalitat i iconografia es veu que anaven destinades solament a decorar les parets de les esglésies urbanes, des de les

quals passaven a poc a poc a ésser reproduïdes en els cementiris (17). Una gran part d'aquestes escenes ens porta davant dels absis que hi havia en les construccions urbanes, i la mateixa disposició iconogràfica del Crist seient entre els Apòstols ens és un quadro de vida real que l'artista ha presenciada en l'assemblea cristiana davant del papa seient entre els seus clergues. Afe- gim encara la presència de certes criptes cementirials excavades amb un nou tipus arquitectònic que deriva també d'això que havien d'ésser, en una forma més plena i desenrotllada, els edificis eclesiàstics de la ciutat destinats a les reunions litúrgiques dels fidels (18).

En el s. III, doncs, en la plenitud orgànica de la comunitat de Roma pre- sidida pel Papa, els centres litúrgics havien de posseir vertaderes esglésies on exercir el culte, amb una arquitectura pròpia i determinada, responent a les nombroses necessitats d'aquell i capaces de satisfer a una multitud discipli- nada i crescutíssima de fidels. L'art, que no s'improvisa, demanava també que abans d'arribar a les grandioses construccions basilicals, des de l'era de la pau constantiniana, s'hagués solucionat pràcticament quin era en essència el tipus de construcció més apte per a les cerimònies religioses (19). No calia més, una vegada resolt, que evolucionar-lo i engrandir-lo amb més pompa i pro- fusió de riquesa en el moment en què es podia obrar amb més llibertat i es

(17) KIRSCH, *Sull'origine dei motivi iconografici nella pittura cimiteriale di Roma en Rivista d'Arch. Cristiana*, 1927, p. 259-287. Són principalment aquestes escenes, el bust de Crist, Jesús dret o assegut en mig del col·legi apostòlic o dels evangelistes, la *missio apo- stolorum*, la *traditio legis* i la *traditio clavium* a Sant Pere. L'existència de pintures en les esglésies sobre la qual hi ha la famosa disposició canònica del concili d'IIiberis, dels anys 300 a 310, ens prova també el fet real d'aquests edificis eclesiàstics.

(18) Remarquem sobretot la coneguda cripta doble del *Coemeterium maius*, encara que sigui de principis del segle IV, la qual copia evidentment la disposició interna d'un edifici litúrgic, donant arquitectònicament resoltes les necessitats del culte (MARCHI, *Mo- numenti delle arti cristiane primitive*, Roma, 1844, p. 182-191, tav. XXXV-XXXVII).

(19) Es una vertadera utopia fer derivar la basilica, en el segle IV, damunt el pla d'una casa romana d'estil pompejà. A tres segles de distància l'arquitectura havia evolu- cionat força, i sobretot ja en el segle III es presenten nous tipus molt vulgaritzats de la casa privada. Fer el salt de la casa típica del segle I fins a la basilica que es desenrotlla al segle IV és posar l'Església en unes mateixes condicions durant tota una època; és ne- gar-li tota la formació litúrgica que s'ha fet a poc a poc i que ja es troba en la seva plenitud a mitjans del segle III quan encara, segons la majoria dels autors, les reunions es tindrien en una sala de la casa privada o en l'atri o peristil d'aquesta, coberts. Vegeu principalment: DEHO und von BEZOLD, *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes historisch und systematisch dargestellt*, Stuttgart, 1892-1901, i LEMAIRE, *Origines de la basilique chré- tienne*, Louvain, 1910, que han resumit millor aquestes teories fetes ben lluny de la reali- tat dels monuments mateixos. No parlem pas de les altres teories, més inadmissibles, que veuen o veïeren els orígens de la basilica cristiana en la mateixa civil, pública o privada, en les cel·les tricores i fins i tot en les sinagogues o en les catacumbes. L'exercici conti- nuat del culte cristià, i sempre de cara a un nombre creixent de fidels, havia de resoldre paulatinament la manera com s'havia d'efectuar sobretot en les disposicions del local on el bisbe reunia la comunitat. Problemes semblants es podien posar, en el decurs de tres se- gles o més, en l'exercici de les reunions segons el ritus exigít per altres associacions civils o religioses. De fet, un indret per al culte idolàtric ens ha deixat a Roma mateix, ja en el segle I, una forma arquitectònicament resolta en les disposicions, la qual convé amb la que podrien haver escollit també més tard els cristians. Veïeu-la en CARCOPINO, *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure*, Paris, 1927.

tenia la protecció dels adinerats i fins i tot de la família palatina. En els intervals pacífics de la primera meitat del s. III i sobretot en la llarga durada de tranquil·litat que precedí a la persecució de Dioclecià, els cristians en llur puixança ascensional, amb la protecció de tantes famílies nobles, havien d'haver trobat i resolt la forma dels seus edificis per al culte, els quals junts amb els cementiris i altres possessions constituïrien els *loca ecclesiastica* que foren confiscats per Valerià (a. 258) i retornats als cristians per Gal·liè (20), i que de nou en la persecució de Dioclecià (a. 303-311) foren confiscats, o potser i tot destruïts o malmenats, fins a tant que l'edicte de Milà (a. 313) els restituí als cristians com *ad ius corporis eorum pertinentia*, segons ens diu el conegut text de Lactanci. De fet, Eusebi (*Hist. Eccles.*, VIII, 1) ens ha contat que, en la segona meitat del s. III, a causa de les multituds innumbrables que es convertien al cristianisme i que acreixien les comunitats de fidels, devenien insuficients els antics edificis del culte, de tal manera que en cada ciutat s'aixecaven vastes i amples esglésies. Això no deuria tenir lloc solament a Orient; la comunitat d' Roma deuria haver fet altre tant, per tal com Optat de Milevi ens ha reportat que en els principis de la lluita donatista, tot just inaugurada l'era de la pau, els sediciosos africans que es personaren a la Ciutat Eterna *per quadraginta et quod excurrit basilicas locum ubi colligerent non habebant* (21). De manera que a l'eixida de la darrera persecució, Roma ja posseïa més d'una quarantena d'edificis eclesiàstics pel culte que havia d'ésser impossible que fossin construïts aleshores; els quals edificis, pel fet que Optat de Milevi els anomeni *basiliques*, amb aquesta denominació emprada en l'Orient i fins i tot en l'Àfrica molt anteriorment que a Roma, ens podria significar que eren en la seva majoria, unes vertaderes construccions, fetes a posta pel culte, a les quals esqueia la denominació emprada en l'Àfrica, que difícilment hauria convingut i hauria estat aplicada si s'hagués tractat de senzilles sales litúrgiques dintre les cases particulars.

He assenyalat una sèrie de fets que es verifiquen en la posició d'aquelles venerables restes de parets existents entre els monuments de Sant Clement, les quals, preses en seriosa consideració, no exclouen el que siguin els vestigis d'un d'aquests edificis del culte anteriors a Constantí. Per la relació que han tingut amb els monuments posteriors, sempre en un mateix indret, investit històricament per una tradició constant que en fa un lloc de culte, pot fer escatre's la seva construcció responent a la finalitat determinada i precisa d'un edifici eminentment eclesiàstic, del qual avui no ens és pas possible fer-ne una

(20) EUSEBI, *Hist. Eccl.* l. VII, c. 13 (MIGNE, PG, 20, col. 673-675). SANT AGUSTÍ, *Breviarium collat. cum Donat*, III, 34-36.

(21) OPTAT. MILEV. *De schism. donatistarum*, l. 2, c. 4. MIGNE, PL, 11 col. 954. Es curiós el fet que el papa S. Corneli (251-253) ens atesta que en son temps la comunitat romana tenia 46 preveres (EUSEBI, *Hist. Eccles.*, VI, 43); potser hi haurà alguna correspondència amb els edificis eclesiàstics. Vegeu DE ROSSI, *Roma Sotterranea*, I, p. 205.

descripció detallada que, d'altra banda, ens seria sumament interessant. Potser una excavació acurada feta dintre el pa de terra que forma la superfície de la basílica subterrànea actual, amb un gruix variable fins al massís de les voltes del pla inferior on aquell reposa, ens donaria exactament encara la disposició interna d'aquelles èpoques.

Remarco, demés, que Sant Jeroni anomena *ecclesia* l'edifici eclesiàstic que havia vist abans de l'any 385 a Sant Clement, el qual era contemporani també d'aquell clergue Victor qui segons una inscripció de la meitat del s. IV era *acolito a Dominicu Clementis*. Aquestes denominacions d'*ecclesia* i *dominicum* foren emprades sobretot a Occident, des del s. III fins a bona part del següent, per designar els edificis del culte cristià (22). En el meu estudi ja esmentat (vide: nota 6), he arriscat la conjectura de si podia ésser que aquest concepte s'hagués conservat, almenys a Roma, per a denominar exclusivament aquella classe d'edificis que no prengueren el nom de *basilicae* fins que no s'erigí en el seu lloc una vertadera construcció basilical segons el desenrotllament que aquesta prengué en el decurs del s. IV. El fet que les basíliques, com a tals, no vénen construïdes en els antics títols sinó cap a l'època del s. IV-V (23), al costat de les que s'erigiren també pels cementiris, en el moment que la denominació de basílica ve a suplantar les dues anteriors, ens podria indicar que les paraules *ecclesia*, *dominicum*, haguessin significat directament els precedents edificis del culte que duraren fins a aquest període, després d'haver-se originat en el segle anterior. En aquesta suposició, que em sembla molt probable, les dues antigues denominacions, donades a Sant Clement en el decurs del s. IV, ens verificarien encara l'existència de l'edifici litúrgic originat en el s. III, del qual s'aprofità el que es pogué en construir-s'hi més tard la basílica.

A Sant Clement sempre s'hi ha vinculat el caràcter de *titulus*, venint catalogat entre els vint-i-cinc l'existència dels quals es troba ja fixada a finals del s. IV (24). El que fos un títol, doncs, importava l'empremta d'un centre litúrgic oficial de la comunitat romana per a l'administració eclesiàstica, en la manera que avui dia podríem dir que ve constituïda la parròquia. El títol s'havia d'originar encara en el culte domèstic de les cases privades d'on provenia tal denominació de la inscripció amb el nom del propietari (*titulus*) que

(22) DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1863, p. 26 ss. — GROSSI GONDI, *I monumenti cristiani*, Roma, 1923, p. 398.

(23) KIRSCH, *Die römischen Titelnkirchen im Altertum*, Paderborn, 1918, p. 127-128; 143-144.

(24) Com a tal surt denominat en una inscripció funerària de principis del segle V d'un seu clergue titular (MARUCCHI, *Le catacombe romane*, Roma, 1903, p. 309) i en la inscripció damunt citada del papa Joan II (MARUCCHI, *Les basiliques*, 1902, p. 257, 313). Així ve denominat també en les subscripcions dels preveres de Roma en el sínodo de l'any 497 (*Cassiodori variae*, ed. MOMSEN, p. 410 ss.) i en el sínodo de l'any 595 (*Registrum Gregorii I*, lib. V, n. 57 a, vol. I, p. 366 ss., ed. EWALD i TRAUBE).

hi havia sobre la porta, per la qual cosa aquestes cases on es tenien les cerimònies religioses venien indicades *titulus Clementis*, *titulus Byzantis*, del nom del propietari (25). Aquests centres de reunions litúrgiques domèstiques, per donació del propietari o adquisició de la comunitat, passaven a mans de l'Església a mida que aquesta s'anà organitzant orgànicament en tots els seus aspectes. Des de primeries del s. III ja es remarca tota una estructuració completa, a base de la qual Ella n'havia d'ésser única mestressa, o per cessió, o per compra, o bé per una nova erecció.

Justament és en aquesta època quan a Sant Clement s'edificà la construcció que, com hem dit, ha de respondre exclusivament a una necessitat del culte cristià, la qual, pel fet d'ésser considerada com un títol, bé podem dir que des d'aquest moment figurava com a propietat oficial de l'Església. ¿És, però, que el caràcter titolar, fins en el sentit del culte encara domèstic, podria haver precedit a aquest edifici? Segons Sant Jeroni aquí es conservava la *memoria* de Sant Clement, el papa del s. I; d'altra banda el *titulus* aquí existent, denominat sempre amb el nom de *Clementis*, es relliga íntimament amb aquella *memoria* per a fer pensar realment que aquí hi hagi un fet directament relacionat amb aquest papa, això és que la seva *memoria* no sigui altra cosa que la mateixa casa seva, o cedida d'un altre, en la qual ell hagués presidit les reunions litúrgiques en les llunyanes èpoques postapostòliques (26). Aquesta solució ha estat generalment admesa sense controvèrsies i tothom ha cregut que les restes fins ara conegudes d'una casa del s. I, en les quals com hem vist s'establí el mitreu, trobades sota l'absis de la basílica subterrània, confirmaven del tot aquesta veritat per a dir-nos que elles eren els vestigis de la casa de Sant Clement.

He assenyalat ja quina era la vertadera relació que tingueren aquelles restes, petita part d'una gran casa romana, amb la basílica que es desenrotllà en tot un altre edifici del costat. Eren dos edificis totalment diversos, dels quals l'un envai l'altre quan es construí l'absis de la basílica, en una època molt tardana, de tal manera que, mentre en un d'ells no trobem res de cristià fins a l'adveniment d'aquest fet, en l'altre ja Sant Jeroni havia vist la *memoria Clementis*, i l'Església hi tenia un dels seus importants centres litúrgics. És una cosa certa, doncs, que la *memoria Clementis* no s'ha de cercar ni reconèixer més en la casa veïna que obtingué el santuari de Mitra des del s. III, i que per tant s'ha de trobar dintre el perímetre determinat per l'altre edifici

(25) KIRSCH, *Die römischen Titelkirchen im Altertum*, 1918, p. 3 ss.—GROSSI GONDI, *I monumenti cristiani*, p. 398-402.—A Roma s'acaba de descobrir per atzar, vora Santa Maria la Major, la basílica del segle V, dedicada pel got Valila a Sant Andreu *cata-barbara patricia*, i, al bell costat, s'ha trobat una mansió senyorial, almenys del segle III, en la qual en una sala emmosaicada, dintre una cartela, es llegeix: *Domus Aripporum et Ulpiorum Vibiorum felix*, exemple que ve a confirmar els orígens de la denominació titular.

(26) DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1870, p. 151.

on la successió estratigràfica dels monuments ha localitzat sempre la venerable tradició clementina.

Més amunt he dit de passada, que l'edifici cristià del s. III fou implantat en el pis superior, amb les mateixes dimensions d'un edifici preexistent, almenys del s. I, que forma tota la planta inferior de la basílica subterrània actual de Sant Clement. Mai ningú no ens havia parlat d'aquesta construcció i, si algú l'havia coneguda, en féu sempre cas omís. En recercar aquí els orígens de la *memoria Clementis*, a base de l'estudi de les construccions, he tingut la satisfacció de trobar-me davant d'aquest nou monument, el qual he pogut verificar a bastament en diverses de les seves parts a través de la terra i de l'aigua embassada que omple les seves estances (fig. 3). Aquest edifici s'aixeca al mateix nivell de la casa veïna del mitreu, a uns 10 m. sota el nivell actual del carrer; el seu perímetre ve tancat dintre un gran quadrilàter fet per un mur en carreus de tuf encoronat per una faixa de pedra *travertina* (27) (fig. 4, A) a l'alçada superior de les voltes internes que reposen en distàncies iguals sobre murs transversos en *opus reticulatum* *BC*. Un mur de sosteniment per les columnates superiors de la basílica *D*, vingué en una època tardana a adaptar-se dintre les estances i sota les voltes damunt de les quals s'estén la superfície de la basílica. Això m'ha impedit de poder verificar res en la part corresponent sota la nau central d'aquesta, mentre d'altra banda m'era possible constatar-ho dessota les dues laterals. Amb tot, cal creure que hi continuen les estances verificades en aquestes parts i que l'edifici cloïa, molt probablement, sota la columnata de l'atri davant la basílica, on devia tenir l'ingrés vers el seu intern d'un perímetre de 140 × 100 peus romans exactament igual al perímetre de la casa veïna que conté el mitreu.

Sigui que el mur perimetral en carreus de pedra fos aprofitat d'una construcció anterior dels temps de la República (28), sigui que fos edificat contemporàniament amb les construccions internes, cosa que crec molt més versemblant (29), aquest edifici, tal com se'ns presenta, s'ha d'adscriure com a bastit en el s. I, com indica la tècnica constructiva de les seves parets i voltes i la manera de l'estuc que les recobreix. És veritat que la terra que emplena les seves estances i que la part sota la nau central de la basílica, que no he pogut verificar, no deixen veure clarament, ni el paviment, ni la relació co-

(27) L'ala d'aquest mur, que ve paral·lela a la casa del mitreu, sota la línia de l'absis de la basílica subterrània, era l'única part fins ara coneguda o a la qual almenys s'havia donat importància. De Rossi havia dit de passada (*Bulletino d'Arch. Crist.*, 1863, p. 30) que el mur girava a ambdós costats, però no sabem que ningú hi hagués fet més atenció.

(28) De Rossi, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1863, p. 28, i tots els autors que n'han tractat considerant el mur isolat.

(29) El conjunt ofereix una gran unitat constructiva de lligament entre tal mur i les parets internes. Demés els carreus del mur i el seu tipus de construcció convenen molt bé a les primeres èpoques imperials quan era encara en voga aquest aparell, que fins i tot trobem més tard (Cozzo, *Ingegneria romana*, Roma, 1928, p. 128) per a donar-nos exemples bastant semblants (LUGLI, *La zona archeologica di Roma*, Roma, 1924, p. 36, 108).

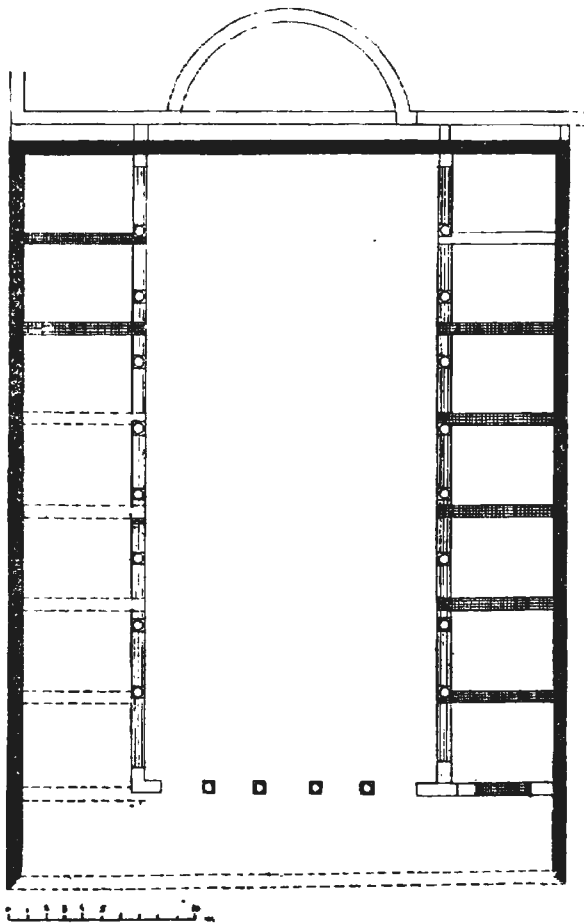

FIG. 3.—Planta d'una construcció del s. I sota la basílica subterrània: en negre, murs a grans carreus; en línies verticals, murs divisoris de les estances verificades; en línies verticals, murs de fonament de la columnata en fer-se la basílica al dessorre; en blanc, posició de la basílica.

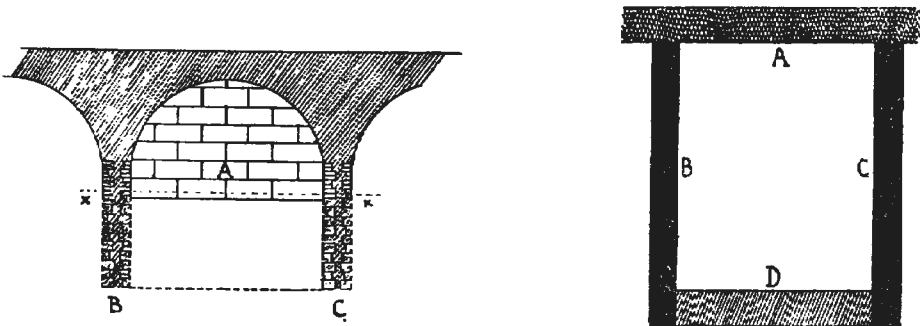

FIG. 4.—Secció i planta d'una de les estances: A, mur en carreus de tuf; BC murs reticulats; D, mur de fonament de les columnates de la basílica; X X nivell de l'aigua.

muna entre les diverses cambres; però per la disposició que presenten aquestes en unes mateixes dimensions i amb les parets transverses, s'ha de reconèixer que formen la planta baixa d'una gran casa particular, les habitacions de la qual s'havien de trobar en el pis superior, avui desaparegut. Semblantment, en la casa veïna i al mateix nivell, les estances conegudes junt amb el santuari de Mitra formaven també la planta baixa d'una gran casa particular que tenia les habitacions en el pis superior.

És un fet cert que quan en el s. III s'aixecà l'edifici cristià, aquest vingué a substituir el primer pis, o sigui la part habitada d'una gran casa romana del segle I, que aleshores devia ésser arrasat. Des d'aquest moment, doncs, aquesta era una propietat cristiana adquirida per compra o per donació del propietari, en la qual l'Església posava un dels seus centres litúrgics. Això pogué originar-se de dues maneres: o bé l'Església adquirí, per compra o cessió, una gran casa romana en la qual establí per primera vegada, des d'aquest moment, un centre litúrgic, abatent i bastint de nou el pis superior per tal d'obtenir-hi un edifici apropiat per les reunions; o bé l'Església es limità a construir aquest edifici, responnent a les necessitats de l'època, en el primer pis d'una casa en la qual precedentment, en fos o no ella propietària, ja es venien celebrant les reunions litúrgiques en alguna de les seves cambres superiors, la qual resultant insuficient pel major nombre de fidels i devenint-ne Ella mestressa, es veié obligada a substituir-la pel nou edifici. Si ens atenim al fet que en aquest edifici vingué conservada la memòria del papa San Clement i al mateix temps al caràcter de *titulus* que s'originava en les cases particulars, haurem d'admetre que es produí el segon cas i que, en aquesta casa, precedentment al s. III, vingué celebrant-se el culte cristià, potser ja des de l'edat postapostòlica, per ésser la mansió de Sant Clement o emprada a aital fi per ell. L'opinió general que fins ara ha admès que es tracta d'una casa de Sant Clement, però que veia aquesta en la casa veïna on es conté el mitreu, amb més raó, per la successió històrica dels monuments, podrà veure aquesta casa en aquest edifici del s. I. Aquesta opinió, més o menys probable i que els monuments no contradiuen pas, es funda en el fet que el títol de Sant Clement sempre ha portat el nom d'aquest pontifex i ha conservat una seva *memoria*, demés que el *Liber Pontificalis* diu que era de la regió del Coelius. Però la *memoria Clementis* es podria haver originat d'una altra manera, la qual explicaria també la denominació del *titulus* i la paraula del *Liber Pontificalis* que, com pensà Duchesne, depenia segurament de la basilica a ell dedicada i que l'autor veia no pas ben bé en el *Coelius*, sinó en la vall entre aquesta collina i la de l'*Oppius* (30).

Mgr. Kirsch ha proposat com es podria haver donat aquest origen (31). De Sant Clement papa en la comunitat cristiana de Roma de la primera me-

(30) *Liber Pontificalis*, ed. DUCHESNE, v. I, p. 123, n. 2.

(31) *Die römischen Titelkirchen im Altertum*, p. 39-40.

tat del s. III se'n tenia una gran idea, ja per la seva lletra als Corintis, ja per les llegendàries *Recognitiones Clementinae* que s'escriviren en grec en aquesta època i es difongueren moltíssim acreixent-li veneració. Això naturalment importà una vertadera afecció envers la seva figura venerable que convisqué amb els capdavaners de l'Església i engendrà lògicament el seu culte, en el moment que s'originava el culte oficial dels papes i màrtirs darrera d'aquell dels apòstols. Aquest culte vingué celebrat en un dels títols eclesiàstics, precisament en el nostre, on degué ocórrer més tard una identificació del nom del papa Sant Clement amb un nom igual que seria el del propietari de la casa del qual el títol es denominava.

Els fets d'una veneració establerta en un títol i d'una identificació de noms entre el del personatge venerat i el titular es verifica moltes vegades en els altres *tituli romani* i en alguns casos amb veritable certesa. Generalment sembla que és el procés pel qual han passat els més antics, on començant ells per ésser un lloc per a les celebracions del culte litúrgic, més tard portaren associat el culte d'un sant homònim del nom titular amb qui s'identificà, excepte en el cas evident del mateix titular quan hi fou venerat (32). La intrusió d'aquesta veneració, que pot començar des de la meitat del s. III, havia d'ésser un efecte de la disposició de l'Església (33) i potser no seria improbable de creure que pràcticament s'originés del fet que Ella construís, en una *domus ecclesiae* titular, un vertader edifici responent a les múltiples necessitats litúrgiques i que a aquest vinculés la memòria i veneració d'un sant.

La tesi de Mgr. Kirsch, doncs, reposa damunt unes bases més fermes i segures contra l'altra antiga opinió formada quan encara el coneixement del procés històric dels títols era rudimentari. Així és molt més versemblant que la casa del s. I, sota els monuments de Sant Clement, no sigui la casa d'aquest papa, i que la seva veneració i culte va començar justament quan veiem que l'Església arrasà el seu pis superior per a aixecar-hi un edifici eclesiàstic dedicat al seu nom. La frase de Sant Jeroni *nominis eius memoriam usque hodie Roma exstructa ecclesia custodit* no sembla pas indicar res més que una veneració i culte, ja que es refereix a la memòria del seu nom i no a la de la seva persona o d'un seu fet (34).

La identificació que vingué més tard del nom del papa Sant Clement

(32) KIRSCH, *Die römischen Titelkirchen im Altertum*, p. 148-173. Vegi's també el capítol dedicat a cada Títol. — DELEHAYE, *Sanctus. Essai sur le culte de saints dans l'antiquité*, Bruxelles, 1927, p. 149-150.

(33) Per la determinació del culte d'un sant en un lloc especial, o per la santificació del mateix fundador sancionada en aital lloc, que figurava com un dels centres oficials dependent de l'Església.

(34) Remarquem que tampoc mai no ha existit ni per la tradició ni molt menys per una llegenda, la idea que la basílica de Sant Clement ocupés el lloc de la casa del papa homònim. Aquesta idea, donada molt tard, segons l'opinió d'autors (RONDININI, *De S. Clemente papa ejusque basilica in urbe Roma*, Roma, 1706), no va ésser presa seriosament fins que tingueren lloc les descobertes del segle passat.

amb el del fundador del *titulus*, després d'haver passat l'intermedi entre la casa particular i l'edifici que s'hi bastí a sobre, ens indueix potser a veure com precedentment la casa era ja una *domus ecclesiae* en la qual des d'una època, antigament incerta, una de les seves habitacions servia per a les reunions cristianes. ¿Quina seria, doncs, la noble família cristiana possessora que obrí les seves portes als fidels?

De Rossi, pensant en Sant Clement papa i en la casa veïna del mitreu, arribà a la conjectura de si aquella podria ésser la casa dels Acilii Glabroni, un dels quals, cònsol en l'any 91, contemporani de Sant Clement, va ésser condemnat a mort per Domicià com a reu de cristianisme (35). Portant les seves raons a la nostra casa, la solució topa amb la dificultat que el títol no es denominà mai amb aquest nom, mentre prengué el de *titulus Clementis* que havia d'ésser el del vertader propietari de la casa i fundador del títol.

Si només a base del nom volem identificar el propietari en aquelles èpoques llunyanes, veient la casa patrícia, com ho demostren les restes, en possessió d'un noble cristià, trobem precisament a la fi del s. I la família del cònsol Flavi Clement, espòs de Flàvia Domitilla, personatges molt coneguts i consanguinis de l'emperador Domicià, qui condemnà a mort el cònsol com a reu de cristianisme (36) i exilà la seva muller a l'illa de Pontia (37). Certament que no tenim cap prova explícita per a una identificació semblant. La documentació literària no va conèixer mai la persona del Clement papa amb la persona del cònsol; tot al més les aproximà fent-los consanguinis (38). També és veritat que ja almenys des del s. IV era completament fixada en el nostre edifici la sola figura del papa Sant Clement, sense immiscuir-hi mai la del cònsol. És un fet cert, però, que pel papa Sant Clement es troba ja tot un culte històric des de mitjans del s. III, mentre no existí mai una veneració pel cònsol Clement en les èpoques antigues, per la mateixa raó que els màrtirs dels dos primers segles, llevat Sant Pere, Sant Pau i alguns papes, no tingue-

(35) DE ROSSI, *Bull. Arch. Crist.*, 1863, p. 29-30, 89. — Les raons que el dugueren a aquesta conjectura foren el fet que el *Liber Pontificalis* (ed. DUCHESNE, I, p. 123) diu que el pare del papa San Clement s'anomenava *Faustinus*, nom que les falses *Recognitiones* i les homilies amb llurs capbreus també li donen; com que *Faustus* és un cognom propi en els primers segles de la família dels Acilii Glabroni i com que pels volts de la nostra basílica s'havia vist en altre temps un fragment d'inscripció pertanyent a un dels membres d'aquella família, de l'edat del papa Clement, això el duia a imaginar que aquí podia haver-hi hagut la casa. El nom *Faustinus*, que en el *Liber Pontificalis* pot dependre de les *Recognitiones*, no sabem com s'hauria originat en aquestes en què tots els fets són una pura llegenda.

(36) DION CASSIUS, *Hist.*, 67, 13.

(37) EUSEBI, *Vetust. lat. chron.*, ed. RONCALLI, vol. I, p. 446. — SANT JERONI, *Epist.* 86 ad *Eustochium*. Vegeu DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1865, p. 19 ss.

(38) DE ROSSI, *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1863, p. 39-89, i 1865, p. 19 ss. Les *Recognitiones Clementinae* entronquen el papa Sant Clement amb la família dels Cèsars, les actes tardanes de Sants Nereu i Aquileu (*Acta SS., Maii*, III, p. 8) el fan nebot del cònsul Clement.

ren mai cap culte litúrgic històric (39). La memòria del cònsol Clement no tenia, doncs, una pràctica veneració i era popularment desdibuixada i si és que la seva antiga casa fos emprada com a centre de les reunions cristianes, els fidels en anomenar-la *titulus Clementis* no hi donaven sinó un valor nominal per a expressar la propietat del nom del fundador, o família successora seva, en el decurs dels temps següents. Això, doncs, podria haver originat el fet que, després d'haver-se fixat en aquest centre litúrgic cap a mitjans del segle III, la veneració històrica del papa Sant Clement, la memòria del qual era vivíssima i reconeguda popularment, en continuar-se anomenant l'indret *titulus Clementis*, el papa passés a ocupar personalment la significació del nom primitiu, sense ferir en res la distinció clara entre les dues persones, la del cònsol i la del papa, que ens ha llegat la tradició literària. Així pràcticament el primer sentit de *titulus Clementis*, centre de reunions litúrgiques de la casa de Clement, podia venir substituït pel segon sentit, centre de les reunions litúrgiques on es venera el papa Sant Clement. Notem encara que una vertadera consanguinitat entre el Clement papa i el cònsol podria haver anat a fixar el culte d'aquell en l'indret tradicional de la casa d'aquest; molt més versemblant seria, però, que les raons de parentiu s'haguessin originat en el fet del culte del papa en l'antiga *domus ecclesiae* de la casa del cònsol (40). Finalment; d'on ha nascut l'idea que Sant Clement papa fos màrtir? San Jeroni, ben documentat, encara no ens l'ha pas donada (41), però ja en aquell temps la inscripció de la basílica de Sirici (384-399) ens la indica, la lletra de Zòzim (417) la confirma (42) i des d'aquest punt queda fixada per sempre. ¿És que el culte d'ell posat en un ambient on flotava la idea d'un Clement realment màrtir, com era el cònsol, però sense veneració, podria haver portat a certa confusió quant al martiri, la qual una vegada formada, l'autor tardà de la *Passio Clementis*, en desconeixença del cònsol Clement o sabent-lo ben distint del papa, es veié obligat d'identificar aquest amb un màrtir homònim venerat a Chersona en la Crimea? (43).

Valguin aquesta sèrie d'indicacions valuades sota l'apreciació del concepte

(39) Veure: DELEHAYE, *Origines du culte des martyrs*, Bruxelles, 1912, i *Essai sur le culte de saints dans l'antiquité*, Bruxelles, 1927.

(40) Notem que és un document tardà, la *Passio SS. Nerei et Achillei*, el qui emparenta el papa amb el cònsul, i en parlant d'aquest últim expressant la seva dignitat, no diu que fos màrtir, ço que indica que no se'n tenia la idea.

(41) *De viris illustribus*, c. XV (MIGNE, PL, 23, col. 663-666).

(42) ...*In sancti Clementis basilica, qui inbutus beati Petri apostoli disciplinis tali magistro veteres emendasset errores tantosque profectus habuisset, ut fidem, quam didicerat et docuerat, etiam martyrio consecraret* (O. GUENTER, *Epist. imper. pontif.* coll. *Avellana*, I, p. 99).

(43) O, segons com ha pensat Franchi de Cavalieri (*La leggenda di S. Clemente papa e martire* en *Note Agiografiche. Studi e testi*, n. 27, Roma, 1915, p. 4-40), l'autor romà de la *Passio*, a finals del segle v, en desconeixença de la tomba d'aquest Papa, recorregué a l'exili, a Chersona, trobant una font pel martiri en alguna configuració del mosaic que veia en la basílica de Roma.

de *titulus*, enfront de la gran casa particular del s. I que monumentalment l'originà. He dit que no existeix cap prova explícita positiva, igualment com no n'hi ha cap d'explícitament negativa, per afirmar que aquesta casa pertanyés al cònsol Fl. Clement. Si De Rossi ho va excloure (44), va ésser guiat per uns altres principis que, avui, com hem vist, l'estudi més profund fet sobre el títol ha explicat d'una altra manera.

De totes maneres resulta ben palesa la importància del títol de Sant Clement de Roma en l'edat antiga de l'Església. Certament que ell ens ha conservat un dels centres litúrgics d'administració eclesiàstica, on els fidels es reunien per a la celebració del diumenge sota la jerarquia dels preveres, en una època anterior a la pau i a les basíliques posteriors, segurament en un edifici propi, construït per la comunitat cristiana organitzada, que oficialment hi establí el culte del papa Sant Clement i això, amb molta probabilitat, com succeint una etapa anterior en la qual precedí el culte domèstic celebrat en una sala d'una casa particular, el propietari de la qual, i l'època en què començà, encara no ens és donat de poder dir amb certesa.

Quan siguin fetes unes excavacions metòdiques en les parts inferiors de la basílica subterrània actual, es podran puntualitzar millor els conceptes i potser es resoldran fins els més petits problemes. Mentrestant l'estudi acurat dels monuments, que encara no s'havia fet, m'ha portat als presents resultats que omplen la llacuna que fins ara hi havia des dels orígens del títol, més o menys lligats amb el papa Sant Clement, fins a la pau constantiniana en què s'hi estimava l'erecció de la basílica.

EDUARD JUNYENT, Prev.

Roma, Febrer 1929.

(44) *Bulletino d'Arch. Crist.*, 1863, p. 30, 89.